

STANISŁAW K. OLCZAK

ZARZĄDCY PARAFII DIECEZJI POZNAŃSKIEJ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU (W ŚWIETLE WIZYTACJI KOŚCIELNYCH)

Jakkolwiek zagadnienie kleru parafialnego w Polsce stanowiło już niejednokrotnie przedmiot badań historyków Kościoła, nie doczekało się jednak bardziej pełnego opracowania¹. Dla diecezji poznańskiej problem ten znalazł częściowo swoje odbicie w obszernej pracy *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej* pióra ks. Józefa Nowackiego. Obraz duchowieństwa przedstawiony w tym dziele jest jednak fragmentaryczny. Informacje na temat kleru diecezjalnego rozproszone są przy opisach poszczególnych parafii, a tylko krótkie podsumowanie, dotyczące postawionego przez nas zagadnienia na przestrzeni tysiąca lat, mieści się na niespełna dziesięciu stronicach².

Stąd rodzi się potrzeba przyjrzenia się bliżej duchowieństwu, szczególnie parafialnemu, od strony jego pochodzenia i kariery. Niniejszy elaborat jest wstępną próbą zmierzającą w powyższym kierunku i ogranicza się tylko do uchwycenia zarządców parafii (z pominięciem kleru pomocniczego) w pierwszej połowie XVII stulecia. Chronologię wyznacza podstawa źródłowa, którą stanowią najstarsze akta wizytacji kanonicznych kościołów i parafii dla terenu wielkopolskiej części diecezji poznańskiej (z pominięciem archidiakonatu warszawskiego). Jakkolwiek materiał źródłowy, na którym zostały oparte nasze badania, zawiera mniej informacji dotyczących postawionego tematu niż na przykład księgi święceń³, niemniej stanowi najbogatsze i cenne źródło do badań nad zagadnieniem duchowieństwa. Od tej strony nie został w pełni wykorzystany.

Jeśli idzie o wizytacje kanoniczne dotyczące wielkopolskiej części diecezji poznańskiej z pierwszej połowy XVII stulecia, to w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu znajdują się podstawowe cztery księgi, które dostarczają materiału dla wybranego zagadnienia. Najstarsza odnosi się do jednego z trzech archidiakonatów wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, mianowicie archidiakonatu pszczyńskiego, w skład którego wchodziły trzy dekanaty. Obejmuje ona opisy 57 parafii należących do Kościoła katolickiego, które zostały sporządzone

dzone w latach 1603-1607 podczas wizytacji Feliksa Pomorskiego⁴. Następna księga zawiera opisy 85 parafii archidiakonatu śremskiego (bez dekanatu koźmińskiego) oraz 4 parafii i kościoła katedralnego z dekanatu poznańskiego (archidiakoniat poznański). Księga ta powstała w wyniku przeprowadzonej w latach 1610 i 1619 wizytacji Kaspra Hapa i jego kontynuatora Marcjana z Iwanowic⁵. Zarówno Pomorski, jak i Hap ze swoim następcą dokonywali wizytacji w przeciągu dość długiego czasu. Toteż niektóre parafie posiadają podwójne opisy. Z ich treści wynika, że zachodziły w wielu wypadkach pewne zmiany personalne, jeśli idzie o kler zarządzający parafiami. Ze względu na brak dat przy poszczególnych zapisach nie da się uchwycić różnicy lat między jednym sporządzeniem akt a następnym⁶. Trzeci archidiakoniat - poznański - był wizytowany przez Świątosława Strzałkowskiego, raz w latach 1628-1629, drugi raz, po części (4 dekanaty na 8 istniejących), w latach 1638-1639, a więc w dziesięć lat później. Pierwsza księga wizytacji Strzałkowskiego, zawierająca opisy 98 parafii, ze względu na znaczną zdawkowość zapisów, nie została w niniejszym elaboracie wykorzystana⁷.

Księga tegoż wizytatora, sporządzona podczas drugiej jego wizytacji, zawiera opisy 61 parafii⁸. W latach 1640-1641 odbyła się wizytacja kanoniczna Jana Braneckiego i jego delegatów: Andrzeja Swinarskiego i Feliksa Mietlickiego. Zostały wówczas zwizytowane 104 parafie: 64 z trzech dekanatów archidiakonatu pszczewskiego i 39 z dwóch dekanatów archidiakonatu poznańskiego, które nie zostały opisane w drugiej księdze Strzałkowskiego⁹.

W oparciu o wymienione wizytacje śledzić będziemy zarządców parafii z całego niemal terenu wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, posiadając ponadto dla archidiakonatu pszczewskiego dwa przekroje w odstępie niespełna 40 lat. Zaznaczyć wypada, że w materiale źródłowym, jaki stanowią akta wizytacji kanonicznych, widoczne są niekiedy luki w informacjach o klerze, a także występuje niejednorodność zapisów. Luki dotyczą 5,5% opisanych parafii i kościołów; co do niektórych może zachodzić wątpliwość, czy spełniały one jeszcze wówczas funkcje parafii. Nieco większy odsetek (6,5%) stanowią parafie, w których wizytatorzy stwierdzili „vacat” plebana, nie wspominając przy tym o osobie zastępującej. Mamy zatem informacje o 88% kleru w zwizytowanych kościołach i parafiach. Stan ten w poszczególnych księgach wizytacyjnych obrazuje tabela.

Tab. 1. Informacje o zarządzających parafiami zawarte w księgach wizytacji poznańskich z pierwszej połowy XVII w.

Wizytacja	parafie			
	wizytowane	z informacją o zarządcach	wakujące	z brakiem danych
a/ w liczbach bezwzględnych				
1603-1607	57	54	1	2
1610,1619	85	77		8
1638-1639	61	47	12	2
1640-1641	104	92	7	5
razem	307	270	20	17
b/ w odsetkach				
1603-1607	100	94,7	1,8	3,5
1610,1619	100	90,6		9,4
1638-1639	100	77,0	19,7	3,3
1640-1641	100	88,5	6,7	4,8
razem średnia	100	88,0	6,5	5,5

Uwzględniając podwójne zapisy sporządzone podczas wizytacji Pomorskiego (1603-1607) i Hapa (1610,1619), liczba informacji o zarządcach parafiami ulegnie zwiększeniu z 270 do 283 (11 dla archidiaconatu pszczyńskiego i 2 dla śremskiego)¹⁰. W tabeli natomiast zostały pominięte te, opisane w księgach wizytacyjnych parafie, przy których wizytatorzy wyraźnie stwierdzili zajęcie kościołów przez protestantów, względnie ich całkowitą ruinę¹¹.

Zapoznając się bliżej z treścią informacji o zarządzających parafiami, zawartych w księgach wizytacyjnych, zauważamy, że sporządzający akta z reguły podają nazwę sprawowanej funkcji, używając przy tym różnej terminologii, następnie wymieniają imię i miejscowość, z jakiej pochodził dany duchowny lub też jego nazwisko. Niekiedy ponadto notują tytuły grzecznościowe, rok objęcia beneficjum, rzadziej rok święceń. Zwracają także nierzadko uwagę na dokumenty wystawione przez biskupa, zezwalające na sprawowanie funkcji kapłańskich w konkretnych parafiach duszpasterskich („actu presbyter”, „littera formata”, „littera

institutionis", „legitime institutus"). W wizytacjach znajdują się także wzmianki stwierdzające obecność względnie absencję plebanów w parafii; w przypadku drugim podają zazwyczaj ich zastępców¹².

Poszczególne problemy wynikające z informacji o zarządzających parafiami, staną się przedmiotem naszych dociekań, ujęte w zarówno tabele ogólne, jak i w bardziej szczegółowe, stanowiące załącznik.

Jedno z pierwszych zagadnień, jakie się nasuwa i posłuży do dalszych rozważań, związane jest z terminami użytymi przez poszczególnych wizytatorów na określenie funkcji sprawowanej w parafii przez kler zarządzający.

Tab. 2. Terminy użyte przez wizytatorów na określenie funkcji zarządzających parafiami w pierwszej połowie XVII w.

Określenie zarządcy parafii	wizytacje				razem
	1603- -1607	1610, 1619	1638- -1639	1640- -1641	
a/ w liczbach bezwzględnych					
administrator	1			1	2
commendarius	9	14	5	10	38
parochus	2	13	1	54	70
plebanus	47	22		2	71
possesor		2	36	3	41
praepositus				4	4
rector	2	16	3	3	24
złożone*	2	7		1	10
razem	63	74	45	78	260
brak danych	2	5	3	13	23
ogółem	65	79	48	91	283
b/ w odsetkach					
administrator	1,6			1,3	0,8
commendarius	14,3	18,9	11,1	12,8	14,6
parochus	3,2	16,6	2,2	69,2	26,9
plebanus	74,6	29,7		2,6	27,3

possesor		2,8	80,0	3,9	15,8	
praepositus				5,2	1,5	
rector	3,2	21,6	6,6	3,9	9,2	
złożone*	3,2	9,5		1,3	3,8	
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	94,3
brak danych						5,7
ogółem						100,0

* plebanus - parochus
 plebanus - rector ecclesiae
 possesor - praepositus

Na pierwszy rzut oka wszystkie użyte przez wizytatorów terminy wydają się być zamienne. Niewątpliwie oznaczają one zarządców parafii, względnie osoby sprawujące kierownictwo nad daną placówką kościelną, w zastępstwie czy też pod nieobecność plebana, czy też wówczas, kiedy parafia vacat. W tabeli daje się jednak łatwo zauważyć, że jakkolwiek poszczególni wizytatorzy używali różnych terminów na określenie rządców parafii, to jednak niektórych używali zdecydowanie częściej. I tak u Pomorskiego (1603-1607) przeważa wyraźnie termin „plebanus” (75%), u Strzałkowskiego (1638-1639) „possesor” (80%), z kolei u Braneckiego (1640-1641) „parochus” (69%). Jakkolwiek wizytator Hap (1610, 1619) najczęściej używał słowa „plebanus” (30%), stosował także termin „rector”, „rector ecclesiae” (22%), czy też „parochus” (18%)¹³. Powyższe terminy określają zarówno zarządców parafii wiejskich, jak i parafii z ośrodkiem w mieście¹⁴. Można sądzić, że wymienione terminy: „plebanus”, „rector”, „possesor” czy „parochus” były używane przez wizytatorów zamiennie. Potwierdzenie znajdujemy w samych opisach wizytacyjnych (w tabeli kolumna „złożone”). I tak dla przykładu można podać dwa opisy parafii Buk, dokonane przez tego samego wizytatora Pomorskiego (1603-1607). Wymieniając osobę Piotra Konstantynowicza raz nazwał go „plebanus”, drugi raz „parochus”. To samo uczynił w opisie parafii Pniewy, gdzie czytamy: „plebanus eius ecclesiae est parochus [...]”¹⁵. Natomiast Hap (1610, 1619) użył trzy razy zamiennie terminów „plebanus” i „rector ecclesiae”¹⁶. Termin „praepositus” użyty na określenie zarządcy parafii, znajduje się wyłącznie w wizytacji Braneckiego i jego delegatów (1640-1641). Wystę-

puje jedynie w opisach parafii z ośrodkiem w mieście: cztery razy samodzielnie (Grodzisk Wielkopolski, Chodzież, Międzyrzec, Szamotuły) i raz w połączeniu „possesor praepositus” (Zbąszyn)¹⁷. Wiązało się to zapewne nie tylko z określeniem funkcji proboszcza, ale także z zaznaczeniem prepozytur, które dane osoby piastowały. W zestawie prepozytur uczynionym przez ks. J. Nowackiego brak jednak Grodziska i Międzyrzecza, w opisach których to parafii dokonanych przez wizytatorów występuje omawiany termin „praepositus”¹³.

Nieco inaczej chyba przedstawiała się rzecz z zarządcami parafii, których wizytatorzy określali jako „commendari”. Świadczy o tym treść wielu zapisów, mimo że w akcie parafii Bronikowo wizytator w 1610 r. zaznaczył „rector seu commendarius”¹⁹. I tak na przykład w opisach wizytacyjnych parafii: Konojad, Ceradź Kościelny, Domachowo i Buk czytamy, że „plebanus non residet, commendarius [...]” i dalej wymieniane są imiona i nazwiska lub miejsce pochodzenia²⁰. W parafii Prochy według wizytacji z 1603 r. „Plebanus Cracoviam fugit, commendarius est Bartholomeus Volsztinensis”²¹. Przykłady te świadczyłyby, że termin „commendarius” określał zastępcę plebana, który nie rezydował przy kościele parafialnym. Wiąże się z tym oczywiście zagadnienie podziału prebendy. Ale w wizytacjach są także liczne przykłady odnoszące się tak do parafii wiejskich, jak i, rzadziej nieco, do parafii z ośrodkiem w mieście, kiedy w opisach parafii nie ma wzmianki o nierezydujących proboszczach, a parafia powierzona była jedynie komendariuszom²². Są także takie sytuacje, gdy dane parafie „vacant”²³. Niekiedy nad parafią, w której albo proboszcz nie rezyduje, albo „vacat”, „commendam habet” proboszcz z innej parafii, nie zawsze nawet sąsiedniej, jak na przykład ma to miejsce w parafii Ceradź Kościelny²⁴. Być może, że sytuacja taka wiązała się wówczas jedynie z prebendą.

Podobne znaczenie, do tego jakie wyraża termin „commendarius” ma zapewne słowo „administrator”. Użył go tylko jeden raz Pomorski (1603) i także jeden raz Branecki (1640) w opisie parafii Człopa, gdzie czytamy, że tą placówką „administrat venerabilis Martinus Cimerman, parochus Tucznensis, vicinior”²⁵.

A zatem zarządzających parafiami w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, w oparciu o terminologię użytą przez wizytatorów, można podzielić zasadniczo na dwie grupy: proboszczów („parochus”, „plebanus”, „possesor”, „praepositus”, „rector”, „rector ecclesiae”) i zarządzających w zastępstwie, zazwyczaj z powodu nierezydowania

proboszczów lub w wypadku, kiedy parafia „vacat” („commendarius”, „administrator”).

Po uściśleniu znaczenia terminów, którymi wizytatorzy określali zarządców parafii, nasuwa się nowe zagadnienie, które dotyczy obsady parafii i co się z tym wiąże, sprawy duszpasterstwa.

Tab. 3. Obsada parafii w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w świetle wizytacji z I połowy XVII w.

Wizytacja	Parafie, w których zarządzają						Parafia „vacat” i bez komendariusza	Razem
	proboszcz			komendariusz		zakon- nik		
	rezydujący	nierezydujący		rezydujący	pleban z innej parafii			
		z zastępcą	bez zastępcy					
a/ w liczbach bezwzględnych								
1603-1607	44	5		5		2	2*	58
1610,1619	49	4	1	13	1	7		75
1638-1639	38		2	5	2	1	13	61
1640-1641	66	2	1	6	6	5	7	93
Razem	197	11	4	29	9	15	22	287
b/ w odsetkach								
1603-1607	75,9	8,6		8,6		3,4	3,4	100
1610,1619	65,3	5,3	1,3	17,3	1,3	9,3		100
1638-1639	62,3		3,3	8,2	3,3	1,6	21,3	100
1640-1641	71,0	2,2	2,2	6,5	6,5	5,4	7,5	100
Razem średnia	68,6	3,8	1,4	10,1	3,1	5,2	7,7	100

* wizytator informuje, że proboszcz w Bukownie zmarł, a więc parafia zaliczona do grupy „vacat”.

W powyższej tabeli w kolumnie „komendariusz rezydujący” znalazły się osoby zarządzające tymi parafiami, w opisach których wizyta-

torzy nie wspomnieli o proboszczach, a co najwyżej poinformowali, że dana placówka jest nieobsadzona („vacat”). Parafia ta zatem, mając swego komendariusza, nie znajduje się już w kolumnie tabeli „parafia vacat”. Należy także zaznaczyć, że do grupy komendariuszy rezydujących przy swych kościołach, należy zaliczyć również zastępców rezydujących proboszczów, jakkolwiek w tabeli zostali oni rozbici na dwie grupy. Również do tej grupy należy zaliczyć większą część zakonników sprawujących funkcje duszpasterskie. Przełożeni klasztorów byli bowiem na ogół proboszczami w parafiach im podległych. W swoim zastępstwie wyznaczali oni jednego z ojców, który stawał się komendariuszem. Dla podkreślenia faktu, że dana parafia była obsługiwana właśnie przez zakonnika, a nie przez kapłana diecezjalnego, została wyodrębniona osobna kolumna²⁶.

Jakkolwiek w tabeli została także wyodrębniona kolumna z parafiami, w których „commendam habent” proboszczowie z innych parafii, w wizytacjach znajdują się przykłady, nieliczne wprawdzie, które świadczą o tym, że w niektórych z tych placówek byli zatwierdzeni oficjalnie proboszczowie nierezydujący przy swych kościołach parafialnych²⁷. Należy jeszcze zaznaczyć, że jakkolwiek tabela jest może zbyt trudno czytelna, każdy proboszcz i komendariusz występują tylko jeden raz. Celem tej tabeli jest ukazanie bardzo ważnego, jak się wydaje, zjawiska, mianowicie podziału parafii na te, które posiadały na stałe rezydujących proboszczów lub komendariuszy i na takie, w których funkcje duszpasterskie były wakowane w dłuższych odcinkach czasu dorywczo. Jakkolwiek problem ten wymaga uwzględnienia w badaniach kleru pomocniczego, który mógł sprawować funkcje duszpasterskie za nieobecnych rządców parafii, niemniej daje się już uchwycić w oparciu o powyższą tabelę pewien stan rzeczy. I tak, sumując w tabeli kolumny zawierające liczbę parafii, w których proboszcz nie rezydował i nie posiadał swojego zastępcy, parafie, w których opiekę sprawował proboszcz innej parafii, a także parafie wakujące i bez komendariuszy, można stwierdzić, że w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w pierwszej połowie XVII w. w sumie były nieobsadzone stałymi duszpasterzami 44 parafie (na 289), czyli około 15%. Najgorzej pod tym względem przedstawiała się sytuacja w latach 1638-1639 w czterech dekanatach archidiakonatu poznańskiego. Na 60 parafii aż 16 nie miało stałych duszpasterzy, co stanowi 27%. Na ogół były to parafie wiejskie, w których nie było także kleru pomocniczego²⁸.

Kolejny problem, jaki się rysuje, dotyczy pochodzenia terytorialnego oraz społecznego duchowieństwa zarządzającego parafiami w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej. Materiału do tego zagadnienia, zwłaszcza na temat pochodzenia terytorialnego kleru, dostarczają nam opisy parafii sporządzone podczas wizytacji, w których znajdujemy imię, imię i nazwisko, a częściej miejsce pochodzenia, względnie diecezję, z której się wywodził dany duchowny. Informacje na ten temat zawiera niżej umieszczone zestawienie.

Tab. 4. Informacje o imionach, nazwiskach, miejscu pochodzenia zarządców parafii zawarte w aktach wizytacji poznańskich z pierwszej połowy XVII w.

Zarządcy parafii określeni przez wizytatorów	Wizytacje				Razem	
	1603- -1607	1610, 1619	1638- -1639	1640- -1641	w liczbach	w %
Samym imieniem	2	1		3	6	2,4
Imieniem i nazwiskiem	14	18	17	46	95	37,4
Imieniem, nazwiskiem i miejscem pochodzenia	5	2		6	13	5,1
Imieniem i miejscem pochodzenia	41	42	21	26	130	51,2
Imieniem (nazwiskiem) i diecezją pochodzenia		4			4	1,6
Imieniem (nazwiskiem) i narodowością	2	2	1	1	6	2,4
Razem	64	69	39	82	254	100,0
Brak danych	1	10	9	9	29	-
Ogółem	65	79	48	91	283	-
						89,8
						10,2
						100,0

Jeśli idzie o sporządzenie powyższej tabeli, jakkolwiek wydaje się ona bardzo prosta, nasuwały się pewne trudności zwłaszcza przy ułożeniu w kolumny: liczby duchownych wymienionych z imienia

i nazwiska oraz z imienia i miejsca pochodzenia. Zwłaszcza w wizytacjach późniejszych często daje się zauważyć nazwisko utworzone od nazwy miejscowości, z której dana osoba pochodziła. Są to zapisy typu: Kopanica (o takiej samej nazwie jest miejscowość parafialna w diecezji poznańskiej), Kleczewita z zaznaczeniem przez wizytatora, że duchowny ten pochodzi z diecezji gnieźnieńskiej (parafia Kleczew znajdowała się wówczas w diecezji gnieźnieńskiej), Chwałkowski (miejscowość parafialna Chwałkowo w diecezji poznańskiej), Kalaski (parafia Kaława), Krzycki (Krzycko), Trach Gniński (parafia Gnin i zarazem miejscowość będąca siedzibą rodu Gnińskich)²⁹. Ponieważ w naszych dociekaniach istotę sprawy stanowi dotarcie do miejscowości, z których pochodzili zarządcy parafii (mniej interesują nas nazwiska same w sobie), w powyższej tabeli, a jeszcze bardziej w następnych zestawieniach, brane będą pod uwagę właśnie miejscowości i ich rodzaj: wieś - miasto, położenie terytorialne. Nie ulegały żadnej wątpliwości natomiast zapisy wizytacyjne typu: Valentinus Posnaniensis, Mathias Volstinensis, Martinus a Kostrzyn, Vincentius a Laskarzew (Łaskarzew), Adamus de Kiszkowo, Michael in Ślesin czy nawet Albertus Powidzius (parafia Powidz położona w diecezji gnieźnieńskiej, o czym poinformował sam wizytator)³⁰. Miejscowość, z których pochodzili zarządcy parafii, jest w powyższych przykładach bardzo czytelna. W wielu wypadkach jednak nie udało się w żaden sposób dotrzeć do miejsca pochodzenia wymienionych w wizytacjach osób, ani nawet bliżej określić terytoriów, z których one się wywodziły. Sprawiał to brak nazw miejscowości w opisach parafii. Nadto nie można odczytać miejsca pochodzenia osób, które noszą takie nazwiska jak: Rychlicius, Cebulski, Baronus czy też Szech, Ficek, Foxinus³¹. Trudno także przypuszczać, że Raciborski mógł pochodzić z Raciborza, a Pułaski z Puław, a więc z miejscowości leżących poza granicami diecezji poznańskiej czy nawet Rzeczypospolitej³², jakkolwiek ich nazwiska mogłyby na to wskazywać. W kilku przypadkach wizytatorzy podając imię duchownego, zaznaczyli diecezję lub terytorium (Silesius, Borussus, Bohemius), z którego się wywodził. Nasuwa się jednak wątpliwość w stosunku do trzech osób określonych słowami „Germanus”, „Germanicus”³³. Zachodzi bowiem możliwość, że dane osoby nie pochodziły z terenu Niemiec, lecz określenie to oznaczało wyłącznie narodowość tych ludzi, których rodziny już wcześniej przybyły z sąsiedniego państwa i osiedliły się podczas masowych kolonizacji. Miało to miejsce szczególnie na terenach bardziej wysuniętych na zachód Polski, mianowicie

w dekanacie zbąszyńskim i czarnkowskim³⁴. Określenie duchownych mianem „Germanus” czy „Germanicus” pochodzi z opisów parafii, znajdujących się właśnie w tych dekanatach. Ponadto w kilku aktach wizytacyjnych dotyczących parafii zlokalizowanych w obu wymienionych dekanatach występują nazwiska o brzmieniu obcym, na przykład: Cimerman, Goldbach czy Foxinus³⁵. Być może podobne zastrzeżenie co do miana Germanus można uczynić w stosunku do Silesius czy Borussus, choć z większym nieco prawdopodobieństwem. Zarówno rozwiązanie powyższych problemów, jak i zasygnalizowanych nieco wcześniej, związanych z ustaleniem miejsca pochodzenia poprzez analizę nazwiska, wymaga bardziej szczegółowych badań. Na tym etapie pracy są one jedynie sygnalizowane, a ponieważ są to niewielkie liczby zarządców, nie zaważą w większej mierze na toku dalszych rozważań. Odnosi się to zwłaszcza do określenia narodowości.

W oparciu o nazwy miejscowości lub terenów, z których się wywodzili zarządcy, przekazane wprost przez wizytatorów lub uzyskane poprzez analizę niektórych nazwisk, zostanie ukazany problem pochodzenia terytorialnego zarządców parafii.

Tab. 5. Pochodzenie terytorialne rządców parafii w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w świetle wizytacji z I połowy XVII w. w stosunku do miejsca pracy

Rządcy parafii pochodzący						
	z diecezji poznańskiej		spoza diecezji		ogółem	
	w liczbach	w %	w liczbach	w %	w liczbach	w %
Razem	115	76,7	35	23,3	150	100
w tym z tego samego / z tej samej:						
archidiaconatu	64	42,7				
dekanatu	29	19,3				
parafii	3	2,0				

W tabeli nie zostały uwzględnione 104 osoby, co do których nie udało się rozstrzygnąć miejsca pochodzenia. Z powyższego zestawienia wynika, że zdecydowanie większa część duchowieństwa zarządzającego parafiami pochodziła z macierzystej diecezji (115 osób na 150, dla których zostały ustalone miejscowości, z których pochodzili, co stanowi niemal 77%, w tym 3 osoby z archidiakonatu warszawskiego)³⁶. Tylko w trzech parafiach (2%) funkcję zarządzających sprawowali ludzie wywodzący się z tych samych miejscowości, w których pracowali. Są to dwie parafie wiejskie (Włociszewki, Kaczanowo) i jedna z ośrodkiem w mieście (Babimost)³⁷. Nie da się nic więcej powiedzieć o samych osobach wymienionych przez wizytatorów tylko z imienia i miejsca pochodzenia. Najliczniej spośród dekanatów obsadzony był osobami pochodzącymi z diecezji poznańskiej dekanat grodziski. Na 21 zarządców parafii w 1603 r. na wymienionym terenie, jedynie trzech wywodziło się z miejscowości zlokalizowanych poza diecezją poznańską, a w 1640 r. tylko dwóch na 16³⁸. Stanowi to 14% i 12%.

Jeśli idzie o kler wywodzący się spoza diecezji poznańskiej, najwięcej pochodziło z sąsiedniej diecezji gnieźnieńskiej. Z tego terenu przybyło 21 osób, które zarządzały parafiami na omawianym terenie diecezji poznańskiej³⁹. Stanowi to więcej niż połowę (60%) w stosunku do 35 zarządców wywodzących się spoza diecezji poznańskiej oraz 14% w stosunku do wszystkich wziętych pod uwagę zarządców parafii. Z kolei z diecezji wrocławskiej, znajdującej się w bezpośrednim sąsiedztwie od południa, ale już na obcym pod względem państwowości terytorium, pochodziło 7 duchownych, wliczając w to osoby określone jedynie mianem „Silesius”⁴⁰. W odsetkach stanowi to 20% w stosunku do liczby duchownych spoza diecezji oraz 5% w stosunku do ogólnej ich liczby. Z terenu diecezji wrocławskiej przybyły dwie osoby (odpowiednio 6 i 1,5%), z płockiej i krakowskiej po jednej, a ponadto także po jednej z bliżej nie określonego terytorium Prus i Czech⁴¹. Być może do grona grupy duchownych wywodzących się spoza diecezji poznańskiej należałoby zaliczyć trzy osoby określone mianem „Germanus”, „Germanicus”, a także noszące nazwiska: Raciborski, Pomorzański czy Pułaski⁴².

Największa liczba kapłanów sprawujących nadrzędne funkcje w parafiach, a wywodzących się spoza diecezji poznańskiej, pracowała w archidiakonacie śremskim. W latach 1610 i 1619 było ich tu 18 na 45 osób, których miejsce pochodzenia jest znane⁴³. Stanowi to 40%. W samym tylko dekanacie nowomiejskim wymienionego archidiako-

natu śremskiego, spośród 15 duchownych tu pracujących 6 przybyło spoza diecezji⁴⁴. Odwrotna sytuacja notowana jest w archidiaconacie pszczyńskim. Na tym terenie w latach 1603-1607 na 40 rzadców parafii tylko 5 wywodziło się spoza diecezji (12%)⁴⁵. Powyższe liczby mogą jednak ulec pewnym zmianom, choć zapewne niedużym, po bardziej wnikliwym ustaleniu miejsca pochodzenia większej liczby interesujących nas osób.

Z zagadnieniem pochodzenia terytorialnego wiąże się ściśle problem pochodzenia według kryterium „miasto - wieś”. Zagadnienie to zostanie przedstawione w oparciu o informacje na ten temat o 144 kapłanach zarządzających parafiami zawarte w aktach wizytacyjnych. Dla sześciu osób bowiem przekazana została przez wizytatorów jedynie informacja dotycząca diecezji, względnie kraju; brak natomiast miejscowości. Nie można zatem w tych wypadkach określić typu miejscowości (miasto - wieś). Poniżej umieszczona tabela przedstawia sytuację z poszczególnych wizytacji.

Tab. 6. Pochodzenie zwierzchników parafii według miejscowości typu wieś - miasto

Wizytacja	Rodzaj miejscowości		Razem
	miasto	wieś	
a/ w liczbach bezwzględnych			
1603-1607	32	8	40
1610,1619	29	14	43
1638-1639	13	9	22
1640-1641	27	12	39
Razem	101	43	144
b/ w odsetkach			
1603-1607	80,0	20,0	100
1610,1619	67,4	32,6	100
1638-1639	59,1	40,9	100
1640-1641	69,2	30,8	100
Razem	70,1	29,9	100

Jak wynika z powyższego zestawienia, zdecydowana większość za-

rzządzających parafiami wywodziła się z miast i miasteczek, bo aż 101 osób na znaną ogólną liczbę 144, co stanowi ponad 70%. Wahania w uzyskanych odsetkach w kolejno wizytowanych archidiakonatach i dekanatach są raczej niewielkie.

Brak danych o miejscach pochodzenia dla co najmniej 50% wszystkich zarządców parafii z omawianej diecezji ogranicza możliwość głębszej interpretacji stwierdzonej zależności, a wynik czyni bardziej hipotetycznym. Jednak daje się zauważyć, że najwięcej osób wywodzących się z miast notuje wizytacja najwcześniejsza. Zawiera ona opisy parafii archidiakonatu pszczyńskiego. Odsetek duchownych pochodzenia miejskiego sięga na tym terenie aż 80% (32 z miast, 8 ze wsi)⁴⁶. Analizując dokładniej zestawienia, stwierdza się tak wysoki odsetek osób rekrutujących się nie tylko z miast zlokalizowanych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej (gęsta sieć miejska szczególnie właśnie w zachodniej części Wielkopolski⁴⁷, a więc na omawianym terenie), ale i spoza jej granic (60%). Szczególnie dotyczy to zarządców z diecezji gnieźnieńskiej, spośród których aż 16 na 21 pochodziło z miast. Odliczając od liczby 19 jedną osobę, o której nie wiemy, z jakiej miejscowości pochodziła, odsetek duchownych wywodzących się z miast stanowi 80%⁴⁸.

Najwięcej kleru zarządzającego parafiami pochodziło z miasta Poznań, stolicy diecezji - 9 osób⁴⁹. Z Kościanu, jak notują wizytacje, pochodziło 7 osób, z Buku - 5 i Borku - 4 osoby⁵⁰. 6 miast dało po trzech duchownych, 10 (w tym 1 spoza diecezji) po dwóch oraz 38 (w tym 15 spoza diecezji) po jednym⁵¹. Biorąc pod uwagę wielkość ówczesnych miast, należy wnioskować, że żadne z nich nie wyróżniało się pod względem liczby powołań. Poznań, z którego wyszło 9 plebanów, był wówczas miastem niewątpliwie największym i zarazem najprężniejszym w uwzględnionej w naszych badaniach dzielnicy Rzeczypospolitej. Również i Kościan był wówczas ważnym ośrodkiem zwłaszcza przemysłu włókienniczego, który skupiał licznych mieszkańców⁵².

Jeśli natomiast idzie o kler parafialny pochodzący ze wsi, to należy zaznaczyć, że z czterech miejscowości (w tym z jednej zlokalizowanej w diecezji gnieźnieńskiej) wyszły po dwie osoby. Są to następujące miejscowości: Ciężen, Konarzewo, Ptaszkowo oraz Powidz (diecezja gnieźnieńska). Z pozostałych wsi pochodziły jedynie pojedyncze osoby⁵³.

Zebrane informacje na temat pochodzenia kleru zarządzającego parafiami w diecezji poznańskiej z miast i wsi trzeba porównać

z badaniami prowadzonymi dla innych terenów. Brak jednak dotychczas prac bardziej szczegółowo ukazujących badany problem. Prowadzone aktualnie przez E. Wiśniowskiego studia tego problemu w diecezji płockiej w oparciu o księgę święceń z pierwszej połowy XVI w. oraz badania nad duchowieństwem diecezji krakowskiej prowadzone przez S. Litaka, również w oparciu o księgę święceń z przełomu XVI/XVII w. rzuca dopiero nieco więcej światła na to zagadnienie. Podjęta została również idąca w tym kierunku praca, także w oparciu o księgę święceń, dla diecezji poznańskiej z przełomu XVI/XVII w. Po wstępnym rozeznaniu można już stwierdzić, że otrzymany w powyższym elaboracie wynik w oparciu o wizytacje kanoniczne jest analogiczny do tego, jaki daje się uzyskać w oparciu o księgi święceń. Warto także zaznaczyć, że w wyniku prac H. Gapskiego nad rekrutacją kleru zakonnego w ośrodku krakowskim, skupiającym 45 klasztorów męskich, dla końca XVI i pierwszej połowy XVII w. dostrzega się także duże podobieństwo z rekrutacją kleru parafialnego w diecezji poznańskiej. Zakonnicy bowiem od 70 do 90% wywodzili się z ośrodków miejskich. Przełom w tej dziedzinie, jak dowodzi J. Gawrysiak na przykładzie kapucynów, nastąpił dopiero w połowie wieku XIX. Wówczas to zrównała się liczba osób pochodzących ze wsi z liczbą osób pochodzących z miast, wstępujących do wymienionego zakonu⁵⁴.

W dalszym toku naszych dociekań należy poświęcić nieco miejsca zagadnieniu pochodzenia społecznego kleru zarządzającego parafiami oraz ukazać drogę i zależność w powoływaniu ich na poszczególne placówki kościelne, zróżnicowane także wielkością uposażeń. A rzecz ta, zapewne w większości wypadków, miała znaczenie pierwszorzędne.

Próbie uchwycenia pochodzenia społecznego kleru diecezji poznańskiej zaczniemy od przebadania tytułów grzeckościowych, stawianych przez wizytatorów przed wymienianiem poszczególnych osób. Zdajemy sobie jednak sprawę, że obrana droga może być zawodna.

Tab. 7. Tytuły grzeckościowe dla zarządzających parafiami użyte przez wizytatorów pierwszej połowy XVII w.

Tytuły grzeckościowe	w liczbach	w %
illustrissimus (illustris) et reverendissimus venerabilis dominus	5	3,0

illustris	1	0,6	
honorabilis	11	6,7	
honestus ,	2	1,2	
h., hon.	14	8,5	
venerabilis, venerabilis dominus	75	45,7	
reverendus, reverendus dominus	53	32,3	
dominus	3	1,8	
razem	164	100,0	58,0 %
brak danych	119		42,0 %
ogółem = liczba wzmianek o zarządza- jących parafiami	283		100,0 %

Skróty, które mieszczą się w tabeli: „h.” i „hon.” zostały użyte przez Hapa w księgach wizytacyjnych archidiakonu śremskiego z lat 1610 i 1619 (14 razy) w większości dla określenia godności duchownych dekanatu kościańskiego. Nie zostały one rozwiązane dobrze, bowiem mogą oznaczać słowo „honestus”, jak i „honorabilis”. Oba terminy zostały użyte przez tegoż samego wizytatora: pierwszy 2 razy, drugi 10 razy⁵⁵. Jakkolwiek nie dla wszystkich wymienionych nawet imiennie zarządców parafii wizytatorzy użyli tytułów grzecznościowych, to jednak w tabelach uderza nas zdecydowanie w większości wypadków stosowanie terminu „venerabilis” (75 razy, czyli 45,7%, w tym 2 razy „venerabilis dominus”) oraz „reverendus” (53 razy, czyli 32,2%, w tym 7 razy „reverendus dominus”). W dalszej kolejności idą skróty „h.”, „hon.” (14 razy, czyli 8,5%) oraz „honorabilis” (11 razy, czyli 6,7%). Pozostałe tytuły zostały użyte już tylko w pojedynczych wypadkach. Analizując głębiej poszczególne wizytacje, dostrzega się, że terminu „venerabilis” używał przede wszystkim Strzałkowski w księdze wizytacyjnej z lat 1638-1639. Na 44 razy zanotowane tytuły grzecznościowe „venerabilis” występuje tu 36 razy (82%) przed imionami zarządców parafii określanymi zarówno jako „possesor”, „rector” czy „commendarius” tak w miastach jak i na wsiach⁵⁶. Analogicznie rzecz się ma w aktach wizytacji Braneckiego i jego delegatów. Oprócz bowiem określenia grzecznościowego „venerabilis” użytego tu 27 razy (39%) dominuje „reverendus”, które występuje 37 razy, co stanowi

53% w stosunku do przekazanych przez tegoż wizytatora 70 różnych tytułacji. A więc jako „reverendus” występuje tu na przykład w parafii wiejskiej Dakowy „parochus Martinus Borek” (urodzony zatem w mieście), w parafii miejskiej Kęłowo „parochus Joannes Dolscensis” (także miejskiego pochodzenia), czy też na wsi Lutol „Nicolaus Nochowicz, praepositus Mederecensis”, a także w mieście Chodzież „praepositus Nicolaus Zembowski”⁵⁷. Tak samo wymieniany już tytuł grzecznościowy używany najliczniej przez Hapa (1610, 1619) poprzez skrót „hon.”, a zwłaszcza „h.” także występuje zarówno przed wymienioną osobą zarządzającą parafią, a określoną raz jako „parochus”, „possesor”, a innym razem jako „plebanus”, „rector” czy commendarius⁵⁸. A ponieważ skrót ten występuje prawie we wszystkich opisach parafii dekanatu kościańskiego, stąd raczej wniosek oczywisty, że termin ten, podobnie jak i na innym miejscu „honorabilis” (występuje 10 razy u Hapa), był używany niezależnie, czy dana osoba, do której się odnosił, pochodziła z miasta czy ze wsi, zarządzała parafią wiejską czy parafią z ośrodkiem w mieście, rekrutowała się z terenu diecezji poznańskiej czy spoza jej granic. Podobny też wniosek należy wyciągnąć w stosunku do użytych tytułów grzecznościowych przez innych wizytatorów, o których była mowa, mianowicie „reverendus” i „venerabilis”. Analogiczne przesłanki wskazują, że również tak należy rozumieć termin „honestus” (występujący 2 razy u Hapa) i „dominus” (w sumie 3 razy)⁵⁹.

Nieco inną treść, jak się wydaje, zawierają terminy: „illustris”, „illustrissimus” występujące pojedynczo lub wzmocnione przez „admodum reverendus dominus”. W sumie występuje 5 takich zapisów. Odnoszą się one z reguły do proboszczów z większych miast, jak: Babimost, Bledzew, Gostyń, Grodzisk, Zbąszyn. Zarządcy tych parafii piastowali zazwyczaj i inne godności kościelne, a rody, z których pochodzili, były bardziej możne. I tak na przykład „praepositus [...] modernus illustrissimus A. R. dominus Albertus Trach Gniński” piastował urząd kantora przy katedrze w Poznaniu⁶⁰. Z kolei „illustris admodum reverendus dominus Petrus Cićwicki” nie tylko pełnił obowiązki prepozyta w Zbąszynie, ale i był synem kasztelana śremskiego, któremu - jak informuje wizytator - zawdzięczał to beneficjum⁶¹. „Illustrissimus parochus admodum reverendus dominus Stanislaus Raciborski”, pleban z Babimostu, piastował godność kanonika poznańskiego⁶². Podobnie jak wymienieni również przeor konwentu z Wągrowca został przez wizytatora wyróżniony tytułem „venerabilis illustris”⁶³.

Być może poprzez dodanie do zwrotu „reverendus” i „venerabilis” słów „admodum” czy „dominus” wizytatorzy podkreślali rangę godności duchownych, jakkolwiek tego rodzaju tytuły spotkać można w wizytacjach przed nazwiskami niektórych proboszczów wiejskich, nie piastujących wyższych godności kościelnych⁶⁴.

W wizytacjach poznańskich w żadnym opisie parafii nie zostały użyte tytuły grzecznościowe takie, jak: „discretus”, „laboriosus” i „fama-tus”. Stąd może rodzić się wątpliwość, czy czasem wizytatorzy nie chcąc używać trzech wymienionych terminów stosowanych powszechnie dla osób wywodzących się z niższych warstw społeczeństwa, nie pomi-jali ich milczeniem. Luki od tej strony zawierają akta wszystkich czterech uwzględnionych w niniejszych badaniach wizytacji. Najbar-dziej widoczne są one w księdze Pomorskiego z lat 1603-1607. Doty-czą one bowiem ponad 90% wzmiankowanych zarządców parafii⁶⁵. Z dru-giej strony, skoro luki są tu tak liczne, należy sądzić, że są one raczej wynikiem nieprzestrzegania ich stosowania w zapisach. Ponad-to w księdze Pomorskiego, podobnie jak i w księgach trzech pozosta-łych wizytatorów, luki w zapisach tytułów grzecznościowych występu-ją przy osobach duchownych zarządzających parafiami jako „plebani”, „possesores” jak i „commendari” zarówno rezydujących w miastach, jak i na wsiach, niekiedy nawet pełniących funkcję dziekana lub przeora w klasztorze⁶⁶. W całym dowodzeniu zakłada się bowiem, że duchowni zarządzający parafiami w większych miastach czy pełniący funkcję dziekańską, wywodzić się musieli z wyższych stanów, przynajmniej ze stanu szlacheckiego.

Reasumując, należy stwierdzić, że zarówno duchowieństwo wywodzą-ce się z rodów szlacheckich, jak i z mieszczan (o wywodzących się z chłopów w diecezji poznańskiej w omawianym czasie przy dotychczas-owym stanie badań nic nie wiemy), z chwilą otrzymania święceń kapłań-skich, było honorowane tytułami: „venerabilis”, „reverendus”, względ-nie „honorabilis”, rzadziej „honestus”. Co ważniejsze osobistości piastujące godności i wyższe funkcje kościelne obdarzane były tytu-łami: „illustris”, „illustrissimus”, często wzmocnione przez słowo „dominus” lub, bardziej wykwintnie, przez „admodum reverendus domi-nus”.

Próba rozwiązania problemu przy pomocy tytułów grzecznościowych, jak wykazała powyższa analiza, nie dała żadnego rezultatu. Należy za-tem szukać innych możliwości. Być może badania własności ziemskiej czy własności poszczególnych miast w Wielkopolsce, jak też pogłębiona

analiza nazwisk noszonych przez kler, o których informują akta wizytacyjne, dałyby w tej dziedzinie pewne wyniki. Zapewne księgi święceń pozwolą rozstrzygnąć w dużej mierze badany problem.

W obecnym stadium naszych badań można wysnuć pewien wniosek dotyczący pochodzenia stanowego niektórych duchownych. Informacji w tym zakresie dostarczają nam same wizytacje, które stwierdzają większą liczbę duchownych rekrutujących się z niektórych miast. Do takich obok Poznania, skąd pochodziło 9 duchownych zarządzających parafiami w pierwszej połowie XVII w. na terenie wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, należał Kościan (7 duchownych), Buk (5) i Borek (4)⁶⁷. Dla przykładu przyjrzyjmy się bliżej zarządzającym parafiami, pochodzącym z miasta Borek. Jeden spośród nich pracował przy kościele zlokalizowanym w mieście, trzech pozostali przy kościołach wiejskich⁶⁸. Nie wydaje się rzeczą słuszną sądzić, że wszyscy czterej duchowni pochodzący z tego samego miasta Borek wywodzili się z zamieszkałej tu szlachty. Dodajmy, że Borek był wówczas własnością tylko jednej rodziny. Z kolei Kościan, z którego wyszło siedmiu duchownych, należał do dóbr królewskich, a Buk do dóbr biskupich. Natomiast we wszystkich wymienionych miastach kwitło życie przemysłowe. W Buku na przykład w drugiej połowie XVI w. pracowało 96 rzemieślników, natomiast w Kościanie w końcu XVI w. czynnych było 168 rzemieślników, w tym 24 sukienników, których liczba w 1634 r. wynosiła 50. Toteż Kościan zarówno w XVI, jak i w początkach XVII w. był, obok Poznania, jednym z głównych ośrodków sukiennictwa w Polsce⁶⁹. Należy zatem sądzić, że kler wywodzący się z wymienionych miast, jeśli nie w całości, to przynajmniej w znacznej części, wywodził się ze stanu miejskiego. Hipotezę tę należy chyba także rozciągnąć na duchownych wywodzących się z innych, kwitających wówczas gospodarczo miast Wielkopolski⁷⁰. W dalszych badaniach nad zagadnieniem pochodzenia społecznego kleru należałoby uzyskać pewne dane liczbowe oraz odpowiedzieć na pytanie dotyczące rodzaju rzemiosła prowadzonego przez rodziny, z których wywodził się duchowni, jak też uchwycić pochodzenie społeczne duchownych wywodzących się ze wsi. Przy obecnym stanie badań rozstrzygnięcie tych problemów jest jeszcze niemożliwe.

Kolejne zagadnienie, które chcemy przedstawić oparciu o akta wizytacyjne, dotyczy obejmowania stanowiska rządcy parafii i związanego z tym uposażenia. Pod względem gospodarczym bogatsza w omawianym okresie od pozostałych ziem Rzeczypospolitej Wielkopolska miała gęstą sieć miast, w których jak już było to niejednokrotnie pod-

kreślane - szczególnie silnie rozwijał się przemysł⁷¹. Zapewne też z tej racji i uposażenie parafii miejskich było większe aniżeli parafii wiejskich, jeżeli nie w całości, to w znacznej części. Spróbujmy zatem sprawdzić, czy istnieje zależność między pochodzeniem miejskim i wiejskim duchowieństwa diecezji poznańskiej a typem parafii (miasto - wieś), którymi dane osoby zarządzały.

Tab. 8. Miejsce pochodzenia zwierzchników parafii a miejsce ich pracy (miasto - wieś) według wizytacji poznańskich z pierwszej połowy XVII w.

Wizytacja	Miejsce pochodzenia kleru						Ogółem
	miasto			wieś			
	miejsce pracy			miejsce pracy			
	miasto	wieś	razem	miasto	wieś	razem	
a/ w liczbach bezwzględnych							
1603-1607	10	22	32	2	6	8	40
1610, 1619	7	22	29	3	11	14	43
1638-1639	2	11	13	2	7	9	22
1640-1641	7	20	27	4	8	12	39
Razem	26	75	101	11	32	43	144
b/ w odsetkach							
1603-1607	31,2	68,8	100	22,2	77,8	100	
1610, 1619	24,3	75,7	100	21,4	78,6	100	
1638-1639	15,4	84,6	100	25,0	75,0	100	
1640-1641	25,9	74,1	100	33,3	66,7	100	
Razem	25,7	74,3	100	25,6	74,4	100	
			70,1			29,9	100

Jak pokazuje tabela, około 26% kleru pochodzącego ze wsi zarządzało parafiami z ośrodkiem w mieście, natomiast 64% zarządzało parafiami wiejskimi. W tym samym stosunku układał się odsetek kleru wywodzącego się z miast. Stąd nasuwa się wniosek, że na wybór kandydata na probostwo miejskie czy wiejskie nie wpływało jego pochodzenie z miasta lub ze wsi.

Być może obsadzanie parafii lepiej uposażonych zależało od

pochodzenia społecznego danego kandydata. Aby tak postawioną tezę choć w części sprawdzić, należałoby zarówno dokładniej poznać pochodzenie społeczne poszczególnych zarządców parafii, jak i przebadać uposażenie poszczególnych parafii miejskich oraz wiejskich i w oparciu o uzyskane dane sprawdzić, czy istnieje między nimi korelacja. Wymaga to jednak sięgnięcia do innego rodzaju źródeł, a nie tylko ograniczenia się do samych wizytacji. Na obecnym etapie badań sięgnijmy jeszcze do ksiąg wizytacyjnych. Szczególnie wizytacja Branckiego i jego delegatów przeprowadzona w latach 1640-1641, w wielu przypadkach dostarcza nam materiału wskazującego na sposób, w jaki dokonywało się obsadzanie parafii. Otóż o wyborze kandydata na zarządcę parafii decydował przede wszystkim właściciel miejscowości, w której stał kościół parafialny. Jak podkreśla literatura i co jest też widoczne w opisach wizytacyjnych, właściciel ten sprawował patronat nad kościołem⁷². Na jego wniosek („ad praesentationem”) biskup ordynariusz dokonywał zatwierdzenia zarządzającego specjalnym piśmem. Podczas wizytacji każdy pleban był zobowiązany okazać ów dokument stwierdzający, że jest on „legitime institutus”, „canonice approbatus” czy „ordinatus” na daną placówkę kościelną. Często wizytator stwierdzał, że pleban nie tylko jest „legitime institutus”, ale także „habet litteras institutionis” lub „habet commendam mandatus”⁷³. W wielkopolskiej części diecezji poznańskiej na ogół zarządcy parafii posiadali wspomniany dokument. Jedynie wizytator Pomorski w 1603 r. stwierdził, że w mieście Bledzewie przebywa „Leonardus Germanus sine commendam” oraz wizytator Hap w 1610 r. stwierdził, że we wsi Błoci-szewie „possessor” nie posiada oficjalnego pisma, jakkolwiek jest „legitime institutus”. Nieco inną sytuację notuje tenże wizytator w opisie parafii Lgów, gdzie pleban nie posiada dokumentu zatwierdzenia, ustnie jedynie stwierdza akt prawny („verbaliter commendavit”). W Chwałkowie z kolei, w wyniku braku takowegoż dokumentu, by udowodnić stan prawny, wizytator opiera się na zeznaniu witryków („testimonium de illo a vitricis”)⁷⁴.

Wizytatorzy diecezji poznańskiej podają także często rok zatwierdzenia plebanów lub komendariuszy na daną parafię. Pomorski (1603-1607) uczynił to w 38 opisach parafii, Strzałkowski (1638-1639) w 33, Brancki (1640-1641) w 21, a najmniej Hap (1610, 1619), bo tylko w siedmiu opisach. W oparciu o wizytacje Strzałkowskiego i Branckiego (wizytacje trwały stosunkowo krótko) daje się stwierdzić, że czas przebywania plebanów na jednej parafii waha się od 36 czy nawet mo-

Ze 37 lat do jednego roku⁷⁵. Proces dokonywania obsady poszczególnych parafii, jak to wynika z analizy dat, przebiegał raczej systematycznie, co roku. Wyróżnia się tylko nieco od tej strony rok 1603, kiedy zostało zatwierdzonych na rzadców parafii w archidiakonacie pszczewskim nieco więcej duchownych w stosunku do innych lat, bo aż 11 (na 38 wzmiankowanych przez Pomorskiego z podaniem daty zatwierdzenia na daną placówkę)⁷⁶. Być może ten duży stosunkowo odsetek plebanów (prawie 30%) zatwierdzonych w jednym roku na stosunkowo niewielkim terenie archidiakonatu pszczewskiego, uzależniony był od przeprowadzonej wizytacji Pomorskiego, która rozpoczęła się właśnie w tymże 1603 r. Zapewne księga święceń dla diecezji poznańskiej z przełomu XVI/XVII w. pozwoli rozstrzygnąć ten problem.

Oprócz zatwierdzenia na probostwo osób duchownych i związanych z tą czynnością dokumentów („littera institutionis”), wizytatorzy wspominają jeszcze o innym dokumencie, określonym jako „littera formata”. Z treści niektórych akt wynika, że chodzi tu o dokument stwierdzający święcenia u danych osób. Widać to w opisie parafii Białcz, który został dokonany w 1610 r., gdzie czytamy: „parochus [...] habet litteras formatas praeter acolitatus”. Jeszcze wyraźniej potwierdza to treść opisu parafii Wyskoć, w której - jak opisuje także Hap - „parochus habet formatas litteras in presbyteratum”. Na innym miejscu tenże wizytator dokument dotyczący stwierdzeń, nazywa „dimissio”. I tak w opisie parafii Poniec czytamy, że „plebanus habet dimissionalem actu presbyter canoniceque pro eodem beneficium institutus”⁷⁷. A więc wizytator czyni tu wyraźne rozróżnienie między święceniami a zatwierdzeniem na parafię. Nie zawsze zarządzający parafiami, czy to plebani czy komendariusze, w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej posiadali dokument stwierdzający święcenia kapłańskie, podobnie jak i nie zawsze mogli się wykazać - o czym była już mowa - dokumentem zatwierdzenia na placówkę parafialną. I tak w Błociszewie w 1610 r. „possessor legitime institutus litteras formatas non habuit”⁷⁸. Jeśli idzie o informacje przekazane przez wizytatorów na temat święceń, najwięcej przekazów dostarcza najstarsza z uwzględnionych w tym elaboracie księga wizytacji Pomorskiego z lat 1603-1607, zawierająca opisy parafii archidiakonatu pszczewskiego. Na 44 osoby, o których wizytator przekazał informacje, 43 posiadały święcenia kapłańskie (41 osób określonych jako „actu presbyter”, 1 „sacerdos” i 1 „archipresbyter”) oraz jedna tylko święcenia diakonatu⁷⁹. Znacznie mniej informacji na powyższy temat przekazał Hap, dokonujący swej

wizytacji parafii archidiakonu śremskiego w latach 1610 i 1619 - bo zaledwie 10. Wśród nich jeden duchowny notowany jest jako „acolit”, jeden jako alumn seminarium oraz 8 jako posiadający święcenia kapłańskie (5 „factu presbyteri”, 3 „sacerdoti”)⁸⁰. Użyty przez Pomorskiego termin „archipresbyter” odnosi się do plebana z miasta Buku, Piotra Konstantynowicza, doktora obojga praw⁸¹. Nie znana jest bliżej osoba tego duchownego, toteż nie da się wytłumaczyć użycia w tym wypadku terminu „archipresbyter”, który raczej był stosowany na określenie święceń biskupich⁸². Jeśli idzie o osobę posiadającą jedynie święcenia niższe, mianowicie akolity i drugą, będącą jeszcze alumnem seminarium, to zarządzają one parafiami wiejskimi. Natomiast duchowny ze święceniami diakonatu pełni swą funkcję w mieście Kęblowie⁸³.

W kilku wypadkach wizytatorzy podali lata, w których plebani i komendariusze diecezji poznańskiej otrzymali święcenia. Najstarsza, notowana przez Pomorskiego w 1603 r. data święceń to rok 1573 (dotyczy plebana z Parzęczewa)⁸⁴. W chwili wizytacji byłby on 30 lat kapłanem. Mała liczba informacji na temat lat święceń (w sumie 6), jaką przekazują wizytacje, nie pozwala na dokładniejsze prześledzenie wieku kapłanów czy uzyskania średniej wieku kapłaństwa badanych osób diecezji poznańskiej w pierwszej połowie XVII stulecia. Ciekawe są natomiast trzy zapisy, które warto przytoczyć. Dwa z nich dokonane zostały przez Pomorskiego i dotyczą parafii Parzęczewa i Ruchocic, trzeci dokonany przez Hapa odnosi się do parafii Wysoc. Wizytatorzy w opisach tych parafii poinformowali o dacie święceń miejscowych zarządców parafii i równocześnie o dacie ich zatwierdzenia na danej placówce. Z zapisów tych wynika, że rozpiętość czasu między święceniami plebanów a zatwierdzeniem na parafię w wypadku Parzęczewa wynosi 18 lat, Ruchocic 5 lat i Wysokoci jeden rok⁸⁵. Jest to dowód, że duchowni nie zawsze bezpośrednio po święceniach otrzymywali prebendy, które byłyby dożywotnie. Mieliśmy jednak już przykład otrzymania probostwa przez alumna seminarium.

Kolejne zagadnienie, które należy jeszcze pokrótce omówić, dotyczy relacji pomiędzy pochodzeniem terytorialnym duchowieństwa i szkołami parafialnymi w miejscowościach, z których duchowni pochodzili. Bowiem już od zarania chrześcijaństwa, szczególnie od czasów odrodzenia karolińskiego, procesowi zakładania szkół we wszystkich parafiach przyswiecał, obok przygotowania grupy chłopców do uświetnienia obrzędów liturgicznych, cel umożliwienia szerszym rzeszom dostę-

pół do kapłaństwa⁸⁶. Problem funkcjonowania szkoły parafialnej i rekrutacji kapłanów nie doczekał się jeszcze swego opracowania, oprócz nielicznych wzmianek na ten temat wynikłych na marginesie badań innych zagadnień. I tak A. Weiss w monografii parafii Komorowo-Wolsztyn, położonej w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, stwierdza, że z tamtejszej szkółki parafialnej do 1625 r. wyszło co najmniej 20 kapłanów⁸⁷. W wizytacjach z pierwszej połowy XVII w. wymienieni są trzej kapłani wywodzący się właśnie z tej parafii, w której także wówczas funkcjonowała szkoła parafialna⁸⁸. Jest rzeczą oczywistą, że porównywanie sieci szkół parafialnych z miejscowościami, z których rekrutowali się kapłani diecezji poznańskiej w niniejszym wypadku nie zawsze może być adekwatne. Wielu bowiem kapłanów zarządzających parafiami, którzy wymienieni są w wizytacjach z pierwszej połowy XVII w., było urodzonych jeszcze w poprzednim stuleciu. Porównując miejscowości z terenu wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, z których wywodziła się omawiana grupa duchowieństwa, z miejscowościami, w których jak notują wizytacje, istniały szkoły, daje się stwierdzić, że na 37 wypadków szkoła istniała w 34. Brak jej było natomiast w dwóch wioskach (Obrze i Buczu-Grobli) oraz w mieście Wschowie. Z miejscowości tych, według wizytacji, wyszło po jednym kapłanie zarządzającym parafia⁸⁹.

I ostatnie już zagadnienie, być może wykraczające nieco poza wyznaczony zakres tematu, ale także interesujące; idzie o imiona, jakie nosili duchowni zarządzający parafiami, o których mówią wizytacje z pierwszej połowy XVII stulecia. Zestawione zostały imiona 237 osób. Najliczniej były używane imiona apostołów i patronów Polski. Otóż najwięcej osób - 40 - nosiło imię Jan (17% zestawionych), dalej Stanisław (21 osób, czyli 9%) i Wojciech (pisany jako „Albertus”, 14 osób, czyli 6%), a następnie Marcin (13 osób), Piotr (12), Jakub (11), Andrzej, Maciej, Mateusz, Paweł i Tomasz (po 10 osób)⁹⁰. Zestaw imion zawiera tabela, która uwzględnia także odsetek poszczególnych imion w stosunku do wszystkich osób zestawionych.

Rekapitulując całość rozważań na temat duchowieństwa zarządzającego parafiami w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w pierwszej połowie XVII w., należy podkreślić, że w świetle wizytacji nie wszystkie postawione problemy dają się rozstrzygnąć. Najważniejsza sprawa, jaka została ukazana, dotyczy zagadnienia rekrutacji duchowieństwa tak terytorialnego, jak i - w mniejszej mierze - społecznego. Okazuje się wyraźnie, że zdecydowana większość kleru wywodziła się

z miast i miasteczek (70%). Analiza wykazała, że rodziny ich należały w znacznej części do stanu mieszczańskiego. Z użytych przez wizytatorów tytułów grzesznościowych wynika jedynie, że z chwilą przejścia ze stanu mieszczańskiego do stanu duchownego plebani traktowani byli w tytułacji na równi z tymi duchownymi, którzy wywodzili się ze stanu szlacheckiego. W niniejszym elaboracie zostało także stwierdzone, że większa część plebanów i komendariuszy wywodziła się z terenu diecezji poznańskiej, nieraz z tego samego dekanatu, a nawet - w nielicznych wypadkach - z tej samej parafii, w której przyszło im pracować lub tylko korzystać z prebendy. Najwięcej księży spoza diecezji poznańskiej przybyło z sąsiedniej diecezji gnieźnieńskiej, szczególnie z młast, a w mniejszej liczbie z diecezji wrocławskiej.

Wiele ważkich problemów, które w niniejszej pracy zostały jedynie zasygnalizowane, gdyż tylko w świetle wizytacji nie da się ich rozstrzygnąć, znajdzie rozwiązanie poprzez analizę innego rodzaju źródeł, jakie stanowią zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu księgi święceń z przełomu XVI/XVII stulecia. Wstępne zapoznanie się z ich treścią wskazuje, że będzie można niemal w pełni rozstrzygnąć problem pochodzenia terytorialnego kleru, który występuje także przynajmniej w dwóch pierwszych wykorzystanych przez nas wizytacjach (1603-1607, 1610 i 1619). Lata święceń, szczególnie kapłańskich, wielu badanych osób pozwolą pełniej poznać wiek duchownych, stosunek ilościowy kleru diecezjalnego do zakonnego⁹¹.

Inny ważny postulat w dalszych badaniach nad klerem parafialnym dotyczy rozszerzenia okresu czasowego oraz włączenie do analizy zagadnienia kleru pomocniczego, co da podstawę do nowych ustaleń.

A n e k s: I Miejsca rekrutacji zarządców parafii w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w kolejności liczby powołań według wizytacji z pierwszej połowy XVII wieku

Lp.	Miejsce pochodzenia	Liczba powołań	Miejsce pracy	
			miasto	wieś
I. Miasta z terenu diecezji poznańskiej				
1	Poznań	9	Żerków Grodzisk	Bukowiec, Bronikowo, Bytyn, Cerekwica, Gnin, Jabłonna, Kramsko
2	Kościan	7	Świecice- chowa	Bonikowo, Gołębin, Kunowo, Słomowo, Słopanowo, Łęże
3	Buk	5	Miłosław, Opalenica	Dąbrówka, Duczniki, Konojad
4	Borek	4	Wronki	Czeszewo, Dakowy, Mokre, Sławoszew
5	Zbąszyn	3		Ptaszkowo, Miecho- rzewo, Tuchorza
6	Kostrzyn	3	Wolsztyn	Długa Goślina, Gościeszyn
7	Lwówek	3	Poznań (św. Marcin)	Chrzypsko, Zajączkowo
8	Pyzdry	3		Nietrzanowo, Szama- rzewo, Targowa Górka
9	Rogoźno	3		Kamieniec, Krerowo, Objezierze
10	Wolsztyn	3	Zbąszyn	Dakowy Mokre, Wytomyśl
11	Babimost	2	Babimost, Kopanica	
12	Dolsk	2	Kębłowo	Łęki Wielkie
13	Grodzisk	2	Trzciel	Ruchocice
14	Krobia	2		Goraj, Wierzbno
15	Łaskarzew	2		Konojad, Madre
16	Oborniki	2		Blóciszewo, Psarskie
17	Sieraków	2	Gostyń	Chrzypsko
18	Śmigiel	2	Opalenica	Konojad
19	Śrem	2	Zbąszyn	Brodnica
20	Chodzież	1	Ujście	
21	Dobrzyca	1	Wolsztyn	
22	Gostyń	1		Strzelce
23	Jaraczewo	1		Wyskoć
24	Jutrosin	1		Czacz
25	Kamionna	1		Dąbrówka
26	Kaźmierz	1	Kamionna	
27	Kębłowo	1		Obra
28	Kopanica	1	Bnin	

29	Krzywiń	1		Mieszków
30	Międzyrzec	1	Zbaszyn	
31	Nowe Miasto	1		Bytyń
32	Opalenica	1		Kosieczyn
33	Pniewy	1	Międzychód	
34	Przemęt	1		Kaszczor
35	Pszczew	1		Zajaczkowo
36	Raszków	1		Gościeszyn
37	Stęczew	1		Bagrowo
38	Swarzędz	1		Boguszyn
39	Szamotuły	1		Psarskie
40	Ujście	1		Skrzetusz
41	Wronki	1		Brody
42	Wschowa	1		Łysiny
razem z miast diecezji poznańskiej		84	22	62
II. Miasta spoza diecezji poznańskiej				
a) diecezja gnieźnieńska				
1	Września	2	Osieczna	Chwałkowo
2	Błaszki	1		Dalewo
3	Gniezno	1		Cielcza
4	Kleczew	1	Pszczew	
5	Koło			Golina
6	Łowicz	1		Ruchocice
7	Mogilno	1		Witaszyce
8	Praszka	1		Głuszyna
9	Rzgów	1		Domachowo
10	Słupca	1	Przemęt	
11	Staw	1		Gałęzowo
12	Ślesin	1	Poniec	
13	Trzemeszno	1		Lgów
14	Tuchola	1		Siedlec
15	Zgierz	1		Biezdrowo
b) diecezja wrocławska				
16	Gniewko	1		Prochy
razem z miast spoza diecezji poznańskiej		17	4	13
ogółem z miast		101	26	75

III. Wsie z terenu diecezji poznańskiej				
1	Ciążeń	2	Poznań (św. Jan)	Gorazdowo
2	Konarzewo	2		Grabowo, Wilczyn
3	Ptaszkowo	2		Nowe Kramsko, Wytomyśl
4	Bucz	1		Kończakowo
5	Chwałkowo	1	Kórnik	
6	Dakowy Mokre	1		Michorzewo
7	Domachowo	1		Pogorzelica
8	Głuchowo	1		Brenno
9	Gnin	1	Grodzisk	
10	Grębów (par. Rozdrażew)	1		Biezdziadów
11	Górka	1		Kamieniec
12	Drzęczewo (par. Gostyń)	1		Parzęczewo
13	Kaczanowo	1		Kaczanowo
14	Kaźawa	1		Chociszew
15	Kamieniec	1		Granowo
16	Kramsko	1		Bukowiec
17	Krzycko	1	Wschowa	
18	Obra	1		Siedlec
19	Potulice	1		Łęki Wielkie
20	Pogorzela	1		Góra
21	Połajewo	1		Boruszyn
22	Poświętne (par. Dłużyna)	1		Bukowiec
23	Radomicko	1	Piła	
24	Sokolniki	1		Charbielin
25	Spławie	1		Rąbin
26	Włościejewki	1		Włościejewki
27	Wonieść	1		Wilczyn
28	(nie ustalona z Mazowsza)	1	Kostrzyn	
razem ze wsi diecezji poznańskiej		31	6	25
IV. Wsie spoza diecezji poznańskiej				
1	Powidz (gn.)	2	Kamionna	Brzostkowo
2	Biskupice (wr.)	1		Czerlejno
3	Gawłowice (gn.)	1		Gozdowo
4	Góra (wr.)	1		Mórkowo
5	Jedlnia (kr.)	1	Śmigiel	
6	Kiszkowo (gn.)	1		Niałek
7	Koneck (wł.)	1	Pniewy	
8	Laski (wr.)	1	Grodzisk	
9	Laskowo (wr.)	1		Górka Duchowna
10	Nikulowice (wr.)	1	Czaplinek	
11	Ostroboczno (?)	1		Usarzewo

razem ze wsi spoza diecezji poznańskiej		12	5	7
ogółem	z miast	101	26	75
	ze wsi	43	11	32
	z miast i wsi	144	37	101
v. Z nie ustalonych miejscowości				
1	Borussus	1	Bledzew	
2	Bohemius	1		Budziszew
3	Silesius	2		Białcz, Łaszczyn
4	diec. gnieźnieńska	1		Głuchowo
5	diec. płocka	1	Poniec	
razem		6	2	4
ogółem	z diecezji poznańskiej	115	28	87
	spoza diecezji	35	11	24
	spoza diecezji	150	39	111

II. Imiona zarządców parafii w wielkopolskiej części diecezji
 poznańskiej według wizytacji z I połowy XVII w.

Lp.	Imię	liczba osób	%	Lp.	Imię	liczba osób	%
1	Achacius	1	0,4	20	Leonardus	1	0,4
2	Adamus	4	1,7	21	Lucas	4	1,7
3	Albertus	14	5,9	22	Laurentius	3	1,3
4	Alexander	1	0,4	23	Martinus	13	5,5
5	Andreas	10	4,2	24	Mathias	10	4,2
6	Balthasar	3	1,3	25	Matheus	10	4,2
7	Bartholomeus	9	3,9	26	Michael	3	1,3
8	Blasius	1	0,4	27	Nicolaus	8	3,4
9	Chrisostomus	1	0,4	28	Petrus	12	5,1
10	Daniel	1	0,4	29	Paulus	10	4,2
11	Franciscus	2	0,8	30	Sebastianus	3	1,3
12	Gabriel	1	0,4	31	Simon	6	2,6
13	Gaspar	3	1,3	32	Stanislaus	21	8,9
14	Georgius	5	2,1	33	Sthephanus	3	1,3
15	Gregorius	1	0,4	34	Theophilus	1	0,4
16	Henricus	1	0,4	35	Thomas	10	4,2
17	Jacobus	11	4,6	36	Valentinus	6	3,6
18	Joannes	40	16,9	37	Venceslaus	1	0,4
19	Kilianus	1	0,4	38	Vincentius	2	0,8
					razem	237	100,0

PRZYPISY

¹ Bardziej szczegółowo na temat duchowieństwa pisali: E. Wiśniewski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1, *Sredniowiecze*, Kraków 1966 s. 280-332; Tenże, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „*Studia Płockie*”, t. 3, 1975 s. 123-147; S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1969 s. 294-434.

² J. Nowoczek, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj*, Poznań 1964 s. 727-736.

³ Dla diecezji poznańskiej zachowana księga święceń z lat 1588-1619 przechowywana jest w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu, sygn. ASO 1.

⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. AV 3 (dalej skrót AV i kolejny numer wizytacji).

⁵ AV 4.

⁶ AV 3; AV 4.

⁷ AV 7.

⁸ AV 9.

⁹ AV 10.

¹⁰ AV 3 k. 3, 60 (Buk), 10, 86, 89v (Grodzisk Wlkp.), 12, 96v (Konojad), 19, 104v (Ruchocice), 21, 109v (Prochy), 34, 123v (Kopanica), 40, 132 (Zbaszyn), 90 (Wilczyn), 88 (Brody), 92v (Ceraź Kośc.); AV 4 k. 55 (Domachowo), 208, 216v (Poniec).

¹¹ AV 4 k. 78 (Wilkowo Polskie - innowiercy); AV 9 k. 11 (Parkowo - „desolata”), 11 (Potulice - „devastata”), 58v (Rogalinek - „desolata”); AV 10 k. 110 (Zięlecin - „desolata”), 295 (Ostroróg - innowiercy).

¹² AV 3; AV 4; AV 9; AV 10.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ AV 3 k. 3 (Buk), 77 (Pniewy).

- 16 AV 4 k. 95 (Biezdziadów), 179v (Święciechowa), 128v (Osieczna).
- 17 AV 10 k. 2v (Zbąszyn), 43 (Międzyrzec), 154 (Grodzisk Wlkp.),
203 (Szamotuły), 267v (Chodzież).
- 18 J. N o w a c k i, *dz. cyt.*, s. 590-638.
- i⁹ AV 4 k. 143 (Bronikowo).
- 20 AV 3 k. 3 (Buk), 12 (Konojad), 55 (Domachowo), 92v (Ceraź
Kośc.).
- 21 Tamże k. 109v (Prochy).
- 22 Tamże k. 32 (Tuchorza), 86 (Jabłonna), 89 (Duszniaki); AV 4
k. 82v (Iłowiec Kośc.), 91v (Gogolew), 96 (Lgów), 105 (Lutynia),
107 (Golina), 109 (Cielcza), 114v (Chwałkowo), 114 (Cerekwica), 115v
(Kolniczki), 216 (Łaszczyn), 141 (Radomicko), 159v (Lgiń); AV 9 k. 4
(Rogoźno), 34 (Bieganowo), 36 (Gorazdowo), 46v (Bnin), 55 (Krerowo);
AV 10 k. 337v (Nadarzyce).
- 23 AV 10 k. 196 (Tuchorza), 347 (Róża Wielka).
- 24 AV 3 k. 92v (Ceraź Kośc.).
- 25 AV 3 k. 43 (Stary Dwór); AV 10 k. 320 (Człopa).
- 26 Por. AV 10 k. 31-31v (Chociszew), 34 (Stary Dwór), 190 (Obra).
- 27 AV 10 k. 190 (Obra), 196 (Tuchorza).
- 28 AV 3 k. 76 (Otorowo), 92v (Ceraź Kośc.); AV 4 k. 17v (Guł-
towy), 62 (Kościan), 83v (Błociszewo), 111v (Panienka), 167 (Wschowa);
AV 9 k. 10 (Kicin), 11 (Głębozec), 11v (Pruście), 17v (Gułtowy), 20v
(Uchorowo); AV 10 k. 91 (Sokola Dąbrowa), 248 (Ludomy), 320 (Człopa),
379 (Budzyń); pominięte zostały natomiast miejscowości, w których ko-
ścioły - jak stwierdzili wizytatorzy - stały się filialnymi.
- 29 AV 3 k. 60 (Pszczew), 90 (Wilczyn); AV 4 k. 122v (Górka Du-
chowna), 167 (Wschowa); AV 9 k. 39v (Grabowo), 46v (Bnin); AV 10 k.
154 (Grodzisk Wlkp.).
- 30 AV 3 k. 6 (Dakowy Mokre), 24 (Gościeszyn), 30 (Niałek), 85
(Bukowiec), 96v (Konojad); AV 4 k. 98 (Brzostków), 216v (Poniec).
- 31 AV 3 k. 26 (Kębłowo), 37 (Babimost); AV 4 k. 186 (Krobia);
AV 10 k. 243 (Łukowo), 294 (Otorowo).
- 32 AV 4 k. 77 (Białecz), 216 (Łaszczyn); AV 9 k. 4 (Rogoźno);
AV 10 k. 88 (Bledzew).
- 33 AV 3 k. 45 (Kaława), 47 (Bledzew); AV 10 k. 334 (Czaplinek).
- 34 Z. K a c z m a r c z y k, *Kolonizacja niemiecka na wschód
od Odry*, Poznań 1945, s. 92-99, 157-167.
- 35 AV 3 k. 45 (Kaława), 47 (Bledzew); AV 10 k. 334 (Czaplinek).

- 36 AV 3 k. 12 (Konojad), AV 9 k. 12v (Kostrzyń), 49v (Mądre).
- 37 AV 3 k. 37 (Babimost); AV 4 k. 115av (Włościejewki); AV 9 k. 24 (Pyzdry).
- 38 AV 3 k. 30 118 (Niałek), 154 (Grodzisk Wlkp.), 19 (Ruchoci-
ce); AV 10 k. 177v (Prochy), 194 (Siedlec).
- 39 AV 3 k. 19 (Ruchoci-
ce), 60 (Pszczew), 63 (Kamionna), 30 118
(Niałek); AV 4 k. 45 (Dalewo), 55 (Domachowo), 96 (Lgów), 98 (Brzos-
tków), 106 (Witaszyce), 107 (Golina), 79 (Głuchowo), 112 (Osieczna),
114v (Chwałkowo), 144v (Przemęt), 216v (Poniec); AV 9 k. 21 (Głusz-
yna), 33 (Gałęzewo), 37v (Gozdowo); AV 10 k. 194 (Siedlec), 286 (Biez-
drowo).
- 40 AV 3 k. 86v, 89v (Grodzisk); AV 4 k. 77 (Białcz), 122v (Gór-
ka Duchowna), 140 (Mórkowo), 216 (Łaszczyn); AV 9 k. 18v (Czerlejno);
AV 10 k. 334 (Czaplinek).
- 41 Kler z diecezji włocławskiej: AV 10 k. 177v (Prochy), 263
(Pniewy); z płockiej: AV 4 k. 216v (Poniec); z krakowskiej: AV 4 k.
116 (Śmigiel); z Prus: AV 10 k. 88 (Bledzew); z Czech: AV 9 k. 8v
(Budziszewo).
- 42 Germanus: AV 3 k. 45 (Kaława), 47 (Bledzew); AV 10 k. 334
(Czaplinek); Pułaski: AV 4 k. 141 (Radomicko); Pomorzański: AV 10 k.
108 (Pszczew); Raciborski: AV 10 k. 14 (Babimost).
- 43 AV 4 k. 45 (Dalewo), 55 (Domachowo), 77 (Białcz), 79 (Głu-
chowo), 96 (Lgów), 98 (Brzostków), 106 (Witaszyce), 107 (Golina),
109 (Cielcza), 114v (Chwałkowo Kośc.), 116 (Śmigiel), 122v (Górka
Duchowna); 128v-129 (Osieczna), 140 (Mórkowo), 216 (Łaszczyn), 208,
216v (Poniec).
- 44 AV 4 k. 98 (Brzostków), 96 (Lgów), 106 (Witaszyce), 107
(Golina), 109 (Cielcza), 114v (Chwałkowo).
- 45 AV 3 k. 108 (Pszczew), 118 (Niałek), 154 (Grodzisk Wlkp.),
169 (Ruchoci-
ce), 275 (Kamionna).
- 46 AV 3.
- 47 J. T o p o l s k i, *Procesy urbanizacyjne*, w: *Dzieje Wiel-
kopolski*, t. I, Warszawa 1969, s. 461-469; t e n ż e, *Wielkopolska
poprzez wieki*, Poznań 1973, s. 101-104.
- 48 Zob. przypis 39.
- 49 AV 3 k. 85 (Bukowiec), 86 (Jabłonna), 91 (Bytyń), 89v (Gro-
dzisk Wlkp.); AV 4 k. 100 (Żerków), 114 (Cerekwica), 143 (Bronikowo);
AV 10 k. 22 (Nowe Kramsko), 167v (Gnin).
- 50 Rekrutacja duchownych: z Kościana: AV 4 k. 78 (Bronikowo),
86 (Gołębin), 98v (Kunowo), 179v (Święciechowa); AV 3 k. 67 (Łężce);
AV 9 k. 7 (Słomowo); AV 10 k. 237 (Słopanowo); z Borku: AV 3 k. 12
(Konojad), 84v (Opalenica), 89 (Duszni-
ki); AV 9 k. 29 (Miłosław);
AV 10 k. 28 (Dąbrówka); z Borku: AV 3 k. 72 (Wronki); AV 4 k. 103v-

104 (Sławoszew), AV 10 k. 140 (Dakowy Mokre).

51 Rekrutacja duchownych: z Kostrzyna: AV 3 k. 112v (Gościeszyn); AV 9 k. 9 (Długa Goślina); AV 10 k. 184v (Wolsztyn); z Lwówka: AV 3 k. 68 (Chrzypsko); AV 4 k. 1 (Poznań - św. Marcin); AV 10 k. 293 (Zajaczkowo); z Pyzdr: AV 9 k. 14v (Targowa Górka), 32 (Szamotuły), 50 (Nietrzanowo); z Rogoźna: AV 3 k. 99v (Kamieniec); AV 9 k. 55 (Krerowo); AV 10 k. 248v (Ojezierze); z Wolsztyna: AV 3 k. 6 (Dakowy Mokre), 84 (Wytomyśl), 437 (Zbąszyn); ze Zbąszyna: AV 3 k. 7 (Ptaszkowo), 32 (Tuchorza); AV 10 k. 188v (Michorzewo). Po dwóch duchownych: z Babimostu: AV 3 k. 34 (Kopanica), 37 (Babimost); z Dolska: AV 10 k. 149v (Łęki Wielkie), 181 (Kębłowo); z Grodziska: AV 3 k. 19 (Ruchocice); AV 10 k. 165v (Trzciel); z Krobi: AV 10 k. 102v (Goraj), 105 (Wierzbno); z Łaskarzewa: AV 3 k. 12 (Konojad), (Mądre); z Obornik: AV 3 k. 74 (Psarskie); AV 4 k. 83v (Błociszewo); z Sierakowa: AV 4 k. 52v (Gostyń), AV 10 k. 283 (Chrzypsko); z Śmigła: AV 10 k. 100 (Opalenica), 147v (Konojad); ze Śremu: AV 4 k. 39v (Brodnica), AV 10 k. 2v (Zbąszyn); z Wrzeźni (d. gnieźnieńska): AV 4 k. 150v (Chwałkowo), 112 (Osieczna). Zob. także zestawienie na końcu artykułu.

52 *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967 s. 245.

53 Rekrutacja duchownych ze wsi: z Ciążenia: AV 4 k. 13 (Poznań - św. Jan); AV 9 k. 36 (Gorazdowo); z Konarzewa: AV 3 k. 90 (Wilczyn); AV 9 k. 39v (Grabowo); z Ptaszkowa: AV 3 k. 125 (Nowe Kramsko); AV 10 k. 271 (Wytomyśl); z Powidza: AV 3 k. 63 (Kamionna); AV 4 k. 98 (Brzostków).

54 E. W i ś n i o w s k i, *Duchowieństwo płockie w świetle księgi świętej 1514-1530* (maszynopis); S. L i t a k, *Duchowieństwo małopolskie w XVI-XVIII w.* (maszynopis); H. G a p s k i, *Rekrutacja zakonna w Polsce w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego - klasztoru męskie*, Lublin 1981 (maszynopis rozprawy doktorskiej); J. G a w r y s i a k, *Socjografia grupy franciszkańskiej w Polsce w XIX w. - na przykładzie kapucynów* (maszynopis).

55 AV 4 k. 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87.

56 AV 9.

57 AV 10 k. 32v (Suchy Lutoł), 140 (Dakowy Mokre), 181-181v (Kębłowo), 367v (Chodzież).

58 Zob. przypis 55.

59 AV 4.

60 Przykłady: AV 4 k. 52v; AV 10 k. 2, 14, 88, 154.

61 AV 10 k. 2v.

62 Tamże k. 14.

63 AV 9 k. 8.

64 AV 3 k. 88 (Brody), 107 (Wielichowo); AV 4 k. 95 (Biezdziadów), 101 (Radlin), ...

65 AV 3.

66 Por. AV 3 (Plebanus:) k. 10 (Grodzisk Wlkp.), 39 (Dąbrówka), 60 (Buk), (commendarius:) 88 (Brody), 132 (Zbąszyn); (possesor:) AV 9 k. 18v (Czerlejno), 12v (Kostrzyn).

67 Zob. przypis 49 i 50.

68 *Miasta polskie*, s. 212.

69 *Tamże*, s. 214, 215, 245-247; zob. także przypis 50.

70 Por. przypis 47, 49, 50.

71 *Tamże*, zwłaszcza przypis 47.

72 E. W i ś n i o w s k i, *Udział świeckich w zarządzie parafii w średniowiecznej Polsce*. „Roczniki Humanistyczne”, t.18 (1970), zeszyt 2, s. 45-67.

73 AV 4 k. 77 (Białcz), 78 (Bonikowo), 87 (Wyskoć), 96 (Lgów).

74 AV 3 k. 47 (Bledzew); AV 4 k. 83v (Błociszewo), 96 (Lgów), 114v (Chwałkowo).

75 AV 3; AV 4; AV 9; AV 10.

76 AV 3 k. 39, 44, 45, 67-69, 84, 88, 91, 125, 132, 136v.

77 AV k. 77 (Białcz), 87 (Wyskoć), 216v (Poniec).

78 AV 4 k. 83v (Błociszew).

79 AV 3 k. 26 (Kębłowo - diaconus), 59v (Buk - archipresbyter).

80 AV 4 k. 77 (Białcz - acolita), 141 (Radomicko - alumnus seminarium Posnaniensis), presbyteri: 58v (Kunowo), 87 (Wyskoć), 110v (Mieszków), 208 (Poniec), sacerdoti: 75v (Czacz), 143 (Bronikowo).

81 AV 3 k. 3, 59v (Buk).

82 *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 1, A-B, pod red. M. Plezi, Wrocław 1953-1958, szp. 713

83 Zob. przypis 79 i 80.

84 AV 3 k. 101v (Parzęczew).

85 *Tamże* oraz k. 104v (Ruchocice); AV 4 k. 87 (Wyskoć).

86 S. K. O l c z a k, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w*, Lublin 1978, s. 7.

87 A. W e i s s, *Dzieje parafii Komorowo-Wolsztyn od początku XIII w. do roku 1793*, Lublin 1977 (maszynopis w druku).

88 AV 3 k. 84 (Wytomyśl), 93v (Dakowy Mokre), 132 (Zbąszyn);

S. K. O l c z a k, *dz. cyt.*, s. 147.

89 S. K. O l c z a k, *dz. cyt.*, s. 147, 151, 152; AV 3 k. 33; AV 4 k. 156v; AV 9 k. 36v.

90 Zestawienie wszystkich imion zarządców parafii mieści się na końcu artykułu.

91 Zob. przypis 3.

ADMINISTRATEURS DES PAROISSES DU DIOCÈSE DE POSEN
DANS LA I MOITIÉ DU XVIIe S.
À LA LUMIÈRE DES VISITATIONS CANONIQUES

R é s u m é

Le problème du clergé paroissial en Pologne, quoiqu'il eût constitué à plusieurs reprises l'objet d'études des historiens de l'Eglise, n'a pas réussi à être élaboré plus complètement. Cette constatation concerne aussi et en particulier le diocèse de Posen. Le présent article est un essai de montrer les administrateurs des paroisses (à l'exclusion du clergé auxiliaire) dans la partie du diocèse appartenant à la Grande-Pologne, dans la première moitié du XVIIe s., en ce qui concerne leur origine et leurs carrières. Il a été fondé sur le matériel de sources: les visitations canoniques des églises et des paroisses. Il convient de noter que, pour traiter ce problème on a le matériel riche bien qu'il ne soit pas toujours complet. A côté des livres des ordinations, il constitue les sources de base dans ce domaine. Dans cet article on a utilisé quatre livres de visitations gardés dans les Archives Archidiocésains à Posen. Le premier livre contient les descriptions des paroisses de l'archidiaconate de Pszczew des années 1603-1607, le deuxième - les descriptions des paroisses de l'archidiaconate de Śrem des années 1610, 1619, le troisième - une partie de l'archidiaconate de Posen des années 1638-1639 et le dernier, écrit entre 1640-1641, contient les actes des paroisses de l'archidiaconate de Pszczew et de la deuxième partie de l'arch. de Posen. En tout pour 270 sur 307 paroisses visitées les visiteurs ont transmis des informations concernant les administrateurs paroissiaux. Ces informations comportent; nom de la fonction exercée (de différentes nomenclatures), prénom du prêtre, lieu de sa naissance, dans certains cas son nom, en outre (avec certaines lacunes): année de la prise en possession du bénéfice, parfois année de l'ordination, attestation de posséder le document confirmant son envoi à tel poste ou certificat de l'ordination sacerdotale.

Le problème le plus important analysé dans le présent article concerne le recrutement du clergé aussi bien territorial que, dans le degré plus restreint, social. Des sources il résulte clairement que bien la plupart des prêtres dirigeant les paroisses dans la partie du diocèse de Posen appartenant à la Grande-Pologne provenaient des villes et des petites villes (70%). L'analyse a démontré aussi que les familles des prêtres appartenaient pour la plupart à la bourgeoisie. Des titres utilisés par les visiteurs il s'ensuit seulement que les curés venant de l'état inférieur (bourgeois; on ne

peut rien dire au sujet des paysans d'après les visitations) étaient traités sur le même pied que ceux qui venaient de la noblesse. Dans le présent rapport on a constaté aussi que la plupart des curés et des gérants remplaçant des curés absents ou non-résidants venaient du diocèse de Posen (77%), plusieurs fois du même diaconate et quelquefois de la même paroisse où ils sont venus travailler ou seulement profiter du bénéfice. Le plus de prêtres de l'extérieur du diocèse de Posen sont venus du diocèse voisin - Gniezno (14%), beaucoup moins du diocèse de Wrocław, voisin aussi, situé alors en dehors des frontières polonaises.

L'origine du clergé (ville ou village) n'avait pas d'influence sur le choix de la paroisse.

Le dernier des problèmes qu'on a touchés, un peu secondaire, concerne les prénoms des prêtres. Sur 237 personnes dont se compose la liste, 17% portait le prénom de Jean, 9% - Stanislas, 6% - Wojciech. Dans la suite il y a eu des prénoms portés par les apôtres.

L'objectif d'étude pour le prochain travail sur le problème posé ci-dessus est d'aggrandir la base de source surtout en ajoutant les livres des ordinations des années 1588-1619, gardés dans les Archives Archidiocésains à Posen, ensuite d'introduire le clergé auxiliaire ainsi que d'élargir des limites chronologiques pour pouvoir saisir les voies des carrières du clergé.